

Hadas Miklós

Az abszolút tekintély

Karády Viktor Pierre Bourdieu-ről

Absztrakt: Karády Viktor, aki 1965-től csaknem negyven éven keresztül volt a párizsi *Centre de Sociologie Européenne* munkatársa, egy személyes hangú interjúban foglalja össze Pierre Bourdieu-vel kapcsolatos emlékeit. Beszámolója árnyalt képet ad a „fiatal zseni” szakmai kvalitásairól, a Bourdieu által 1975-ben alapított *Actes de la recherche en sciences sociales* szerkesztésének műhelymunkájáról – mely tudományos folyóiratban a második legtöbbet publikáló szerző Karády lett a nyolcvanas éveket követően. Érzéketes leírásokat olvashatunk a *Centre* közösségének belső dinamikájáról és Bourdieu összetett, olykor paranoid vonásokról sem mentes személyiségéről. S miután Karády egy bő évtizeden át szerkesztője volt a *Revue française de sociologie*-nak, s emellett igen közel állt Raymond Aronhoz, visszaemlékezése nem csupán Bourdieu és Aron konfliktusokkal terhelt kapcsolatáról számol be, hanem képet ad arról is, hogy a francia szociológia más műhelyeinek képviselői hogyan viszonyultak a Bourdieu-iskola tevékenységéhez.

Kulcsszavak: Pierre Bourdieu, Karády Viktor, Raymond Aron, *Centre de sociologie européenne*, francia szociológia

Hadas Miklós: *Amikor már rendszeresen publikáltál az Actes de la recherche en sciences sociales-ban, Bourdieu egyszer azt mondta neked, ironikusan, hogy egyre rosszabbul írsz. Ezzel mire utalt?*

Karád Viktor: A lelkébe nem láttam, de több minden lehetett ebben a folyosóvégi megjegyzésben. Mindenekelőtt az, hogy tényleg rosszul kezdtem írni a hely normái szerint. Ehhez azt kell tudni, hogy a főbb csapattársak, többnyire az *École normale* diplomásai vagy legalábbis az oda vezető előkészítő osztályok (*prépas*) diákjai voltak, akik már az elit középiskolákban szívták magukba a legnívósabb akadémiai írástudást. Mindez nálam hiányzott. Másrészt a kezdeti kísérletezéseim után akkoriban, a '70-es évek második felében jutottam el oda, hogy összetett statisztikai elemzésekre épülő tanulmányokat kezdtem írni a francia szociológiai iskola intézményesüléséről, a napóleoni egyetem bölcsész részlegeinek működési logikájáról vagy éppen a feudalizmus utáni magyar társadalom korábban nemigen kutatott egyenlőtlenségeiről. Ezek a tanulmányok aztán mind gyakrabban jelentek meg az 1975-ben alapított *Actes*-ban. Minden hozzáértő tudja, mennyire kényes feladat összetett kvantitatív adatokat értelmezni – akár anyanyelven is. Én pedig hajlamos voltam az adatelemzés nehézségeit hosszú, sokszorosan összetett mondatokban leküzdeni. Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy a szövegeimet a folyóirat olvasószervezőjének, kedves fiatal kolleginámnak, Pascale Maldidier-nek kellett átfofoznia. Íráskészségem ironikus lekicsinylése talán ennek szólhatott. Ugyanakkor ebben a megjegyzésben bizonyos elismerést is éreztem, azt tudniillik, hogy hozzánk tartozol, csak hát stíláris értelemben még nem vagy a mi szintünkön. És ez igaz is volt, mivel én valóban nem írtam folyékonyan azon a nyelven, ami megfelelt volna egy olyan szellemi piac legmagasabb igényeinek, ahol fetiszált státusza volt a stíláris kitűnőségnek. Hasonlót angol vagy német előadásaim vagy tanulmányaim kapcsán – mely nyelveket sokkal szerényebb szinten gyakoroltam – soha nem éreztem. A stíláris kitűnőség és keresettség igénye egyébként legegyszerűbben abban érhető tetten, hogy minden francia írástudó mellett, ha fogalmaz, ott van az egyik klasszikus egynyelvű nagyszótár, a *Larousse* vagy a *Robert*. Én középiskolai tanulmányi versenyt nyertem magyar irodalomból annak idején, anélkül, hogy tudtam volna egynyelvű magyar szótár létezéséről...

Bourdieu egyébként nemcsak kiváló stilisztá volt persze, hanem igen komplex gondolkodó is, egy új totálitársadalom-vízióval, ami majd minden sorából kisüt. Ebben, mint József Attilánál – „*Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat / s így mindenik determinált*” – az aktorok, szervezetek, rétegek, osztályok öröksége, adottságai, önérvényesítő készsége, hatalmi helyzete s a bevett törvények és szabályok logikája a meghatározó, ám úgy, hogy „a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol”. Nem beszélve az adott „mezőkben” folyó helyezkedés és pozícióharc dinamikájáról. Leegyszerűsítve, talán e kettő – a stílus és a vízió – teszi zseniális szerzővé, és néhány sorának olvasásával már egyedülállóan felismerhető szellemi alkotóvá. Ehhez filozófiai szakképzettsége mellett erős klasszikus műveltsége is hozzájárul, ami szociológusok között igencsak ritka. Kezdetben ugyanis klasszika-filológiát akart végezni az *École normale*-ban, de aztán átváltott filozófiára, s ezt követően folytatta szociológiával, mégpedig az elméletalkotás magas igényével. Ugyanakkor folyton azt hangoztatta, hogy ő nem egy elméleti szociológus, hanem mindaz, amit elméletben csinál, empirikus kutatói tapasztalatából származik. És valóban: elméletei általában konkrét kutatási eredmények értelmezését célozták. Bizonyos értelemben

az ő nyelve ellentmond a klasszikus francia stílusedénynek. A francia tudományos nyelvi hagyomány kifejezetten egyszerű, tömör, lényegre törő. Durkheim és a durkheimianusok is ezt a hagyományt követték. Bourdieu szövegeiben viszont egyfajta állandó „nyelvi túllicítálás” van. Ez lényegében azt jelenti, hogy ha felállít egy tételt, azt egy füst alatt elkezd minősíteni, behatárolni, „dekonstruálni”, hogy persze így van, de nem teljesen, mert vannak olyan körülmények, amelyek közepette egészen másképp van, és a más körülmények sem önmagukban működnek, mivel ezek mögött további tényezők állnak. És így tovább... Így születnek meg nehéz és veretes szövegei, amelyek azonban grammatikailag és nyelvi képekben is gyakran rendkívül frappánsak. Az egyetlen nyelvi hagyomány, amelyre támaszkodhatott volna, de ezt csak feltételesen állítom, Bergson nyelve volt, akihez egyébként intellektuálisan semmi köze sem volt, hiszen a pozitivisták szociológia szemben állt Bergson kezdetben hihetetlenül népszerű szubjektívizmusával. A Durkheim-iskola maga is egyfajta „ellen-Bergson-iskola” volt, annak ellenére, hogy egyes durkheimianusok (pl. Halbwachs) fiatal korukban nem vonhatták ki magukat Bergson hatása alól. Ez egyébként, ahogy nemrég kimutattam, még a magyar sajtóban is tetten érhető. (Karády 2020, 1.4 fejezet)

H. M.: *Ha ezt a bourdieu-i nyelvet a normalienek, vagyis az École normale-on végzetek nyelvéhez viszonyítjuk, mondjuk a Foucault vagy Derrida által használt nyelvhez, akik nagyjából vele egy időben jártak ebbe az elitképző intézménybe, akkor mit tudunk róla mondani? Mert náluk is megvan a nyelvi eredetiségre való törekvés, amelyet valószínűleg ez az iskola kondicionált.*

K. V.: Igen. Úgy is mondhatnánk, hogy ebben a „posztmodern” nemzedékben nyelviileg is eredetinek kellett lenni, új szavakat, új fogalmakat, új fordulatokat, nemritkán új mondat-szerkezetet kialakítani. Az eredetiséget stílusosan is hangsúlyozni kellett. Az ambiciózus *normalien* továbbra is marsallbottal indult a pályáján, de az egyetemi sikerhez a '60-as, '70-es évek új, szellemi *Gründerzeitjének* korában fontos volt az is, hogy mindezt saját nyelvének kimunkálásával megalapozza.

H. M.: *Te amolyan intello-touriste-nak, azaz egyfajta értelmiségi turistának lettél nyilvánítva. Ezt hogy kell értenünk?*

K. V.: Ez 1965-1966-ban, tehát a legelső évben lehetett, amikor Raymond Aron oldalán bekerültem ebbe a csoportba, amelyben elvárás volt az aktív kutatási tevékenység. Ekkor még nem volt kijelölt szakterületem, több témába is belekóstoltam, olvastam ezt-azt, de különösebben semmihez sem értettem. Leginkább a *Bibliothèque nationale*-ban töltöttem a napjaimat, nem pedig a szűkös irodánkban a rue Monsieur-le-Prince alján, Auguste Comte házában. Ezt, úgy látszik, egyesek zokon vették, mivel úgy gondolták, hogy nem dolgozom eleget. Egyszer Luc Boltanski keményen fel is róttá ezt, mondván, hogy „irodai dolgozók” vagyunk, jelenléti kötelezettséggel. Első hosszabb beszélgetésünkkor hozta fel Bourdieu, hogy az általa vezetett kutatóközpont, a *Centre de sociologie européenne* nem tűr el turistát, bár ez nem is volt igazán beszélgetés, mert inkább csak ő monologizált. Kioktatólag tanácsolta, hogy vannak itt kollégák, akik több gyakorlattal rendelkeznek, és kövessék az ő példájukat. Ez némileg sokkolt engem, mert az egyik fiatalabb kollégára is utalt, aki azon kívül, hogy számára bedolgozott, nemigen tett le semmit az asztalra. Tulajdonképpen ez volt az első beszélgetésünk.

H. M.: *Ez egy kicsit arrogáns így elsőre, nem?*

K. V.: Igen, eléggé agresszívnek éreztem én is. Ezzel ők jelezni kívánták, hogy hol a helyem.

H. M.: *És te voltál az egyedüli intello-touriste, vagy volt más is?*

K. V.: Nem volt más hasonló belső *outsider*. Ez már egy eléggé zárt közösség volt kezdetben is. Egyébként ez a minősítés annak a percepciónak a terméke lehetett, hogy én hivatalosan Aron beosztottja voltam. Volt egy státuszom – *collaborateur technique au CNRS* –, ami tulajdonképpen viszonylag előnyös pozíció volt, mivel technikai asszisztensként több kutatási prémiumot kaptam, mint később, amikor önálló kutatóvá avanzsáltam.

H. M.: *Milyen volt a viszony Aron és Bourdieu között?*

K. V.: Nagyon egyszerű, illetve nagyon bonyolult, merthogy formálisan ez egy „Aron-intézet” volt, amit a CNRS mint pénzosztó és foglalkoztató szerv támogatott. Ennek a titkára volt Bourdieu, aki úgy volt Aron helyettese, hogy ezekben az években Lille-ben tanított egyetemi adjunktusként (*maître assistant*). A hatvanas évek közepén még nem az *École des hautes études*-ön volt státusban, mint később, amikor kinevezték „*directeur d'études*”-nek. A felállás az volt, hogy Bourdieu a kutatásokat szervezte, Aron pedig megpróbált támogatásokat biztosítani és – amikor kellett – elsimítani azokat az ellenséges hullámokat, melyeket Bourdieu és Passeron egyes fontosabb kortársakat érintő kritikái kiváltottak. Aron azonban a kutatásokba egyáltalán nem szólt bele.

H. M.: *Tehát az inkább jobboldali Aron volt a baloldali Bourdieu főnöke.*

K. V.: Formálisan Aron volt a főnök az 1968 májusi krízisig és szakításig, ám a tényleges kutatások nagyrészét Bourdieu-ék szabadon szervezhatték.

H. M.: *De a kommunizmusellenesség tekintetében közös nevezőn voltak...*

K. V.: Pontosan! Bourdieu mindig hangoztatta, hogy ő sohasem volt kommunista, szemben az *Ecole normale*-beli, sokszor Párizs legjobb negyedeiből származó kortársaival. Persze azért a *Normale*-on ő is járt a kitűnő revizionista pártfilozófus, Louis Althusser szemináriumaira. Amikor Passeron-nal publikáltak egy Lévi-Strauss-ellenes – nagyon elméleti – tanulmányt, akkor Aron rögtön megkereste Lévi-Strauss-t azzal, hogy ez nem támadás, csak egy reflexió. Ezekben a kezdeti években mindig Bourdieu vagy néha Passeron mondta meg, mit fogunk kutatni közösen, és hogyan kell azt csinálni. Szűk informális körökben történtek az ilyesfajta döntések, én kevés ilyenben vettem részt. Például az egyik kutatás, amibe belefolytam, egy orvostanhallgató-felmérés volt, amit Passeron vezetett. Ez egy kérdőíves és interjú felvétel alapult, írtam is belőle egy cikket, aminek sajnos nyoma veszett. Akkoriban még nem voltam tisztában azzal, amit minden amerikai PhD-s tud, hogy ha az ember két szót beszél nyilvánosan, vagy hozzászól egy konferencián, akkor rögtön beírja a CV-jébe, hogy részt vett egy nemzetközi vitában. 1968 felé engem már főként a Mauss-kiadás kötött le, de azért

mintegy mellékesen végeztem kutatást az HEC-ben (*Ecole des hautes études commerciales*), a legrangosabb francia menedzserképző iskolában. Ott interjúztunk egy barátommal, aki a *Centre* „kültagjaként” volt jelen, és vele megcsináltunk egy szokásos kérdőíves munkát, aminek egyes eredményei aztán 15 vagy 20 év múlva beépültek a *Noblesse d'État*-ba. Tehát lényegében csak marginálisan vettem részt az intézet életében, és a későbbiekben én is – hasonlóan a többiekhez – saját anyagaimon dolgoztam.

H. M.: *Milyen volt ez a közösség? Bourdieu abszolút domináns volt? Volt esetleg valaki, aki megkérdőjelezte az autoritását, és szembefordult vele? Milyen volt ennek a közegnek a dinamikája '68 előtt? Hogyan alakultak ki az egyes témák, tevékenységi körök?*

K. V.: 1968 előtt még Passeron is ott volt, de nem nagyon aktivizálta magát. A szellemi központ mindig Bourdieu volt – ez vitathatatlan. Szemináriumokat is tartott nekünk többé-kevésbé rendszeresen, bár lehet, hogy ez inkább már a hetvenes években volt, s amelyekre én nem mindig mentem el. Előfordult, hogy más is tartott beszámolót valakinek a cikkéről vagy bármilyen egyéb témáról. '68 előtt már bőven ott volt Grignon is, noha ő utánam jött. Az ő doktorija (Grignon 1971) egy jó munka volt a szakközépiskolákról, vagyis a nem klasszikus gimnáziumokról, amelyek alsóbbrendűnek számítottak a francia iskolák hierarchiájában – akárcsak Európa más országaiban. Ez az alsóbb osztályok felemelésére és a kapitalista kiskáderek képzésére szánt középiskola-típus volt. Emlékszem, Bourdieu ennek kapcsán szó szerint azt mondta: „*Voilà un petit sujet et un grand objet!*” (Íme egy kis kutatási terület, amely hatalmas téma!). Implicite benne volt a levegőben, hogy mi mást akarunk, mint a többi szociológus: szeretnénk visszatérni a durkheimi kutatóhagyományhoz, mégpedig egy nagyon erős marxi és weberi inspirációval. Rétegekben és osztályokban gondolkodtunk, és persze az egyenlőtlenségek vizsgálatára koncentráltunk. Bourdieu írt egy nagyon fontos cikket – legalábbis akkor úgy tűnt nekem – a vallásosság funkcióiról, amelyben erős weberi rezonanciák voltak. Evidens volt az is, hogy a többi párhuzamos kezdeményezést illetően – a tömegkultúra akkoriban divatos szociológiáját például nem kellett komolyan venni, mivel ebben sem a rétegződést, sem a többi kemény struktúra hatását nem tisztázták. S noha a strukturalizmus absztraktabb irányzatáról, amit Lévi-Straussék műveltek, nemigen mondtak csúnyákat, mégis pontosan tudtuk, hogy attól is tartózkodni illik.

H. M.: *A tudomány tudománya és a reflexivitásban, illetve az Esquisse pour une auto-analyse-ben (Egy önanalízis vázlat) Bourdieu azt írja, hogy a '60-as évektől fogva részben a filozófiával, részben a „vad empirizmussal”, valamint a Sorbonne-on intézményesült, amerikai jellegű szociológiával szemben próbálta a saját szociológiáját létrehozni. Ez utólagos konstrukció, ami a '90-es évek végén született, vagy már érezhető volt akkoriban is?*

K. V.: Igen, ez érezhető volt. Hozzátenném, hogy Alain Touraine-éktől és Michel Crozier-éktől is elhatárolódtunk. Emlékszem, egyszer kíváncsiságból elmentem megnézni, hogy milyen a Crozier-féle szeminárium, ahol éppen Bourdieu volt a meghívott előadó. Bourdieu csodálkozva s talán kissé szemrehányóan vont kérdőre, hogy mit keresek ott. Hát, mondtam, jöttem érdeklődni, hogy mi folyik itt a Politikatudományi Főiskolán, a *Sciences Po*-n, ahol Crozier csillaga a zenitjén állt.

H. M.: *És ennek ő örült? Vagy nem különösebben? Egyáltalán, mennyire volt hiú és narcisztikus?*

K. V.: Azt hiszem én is, mint sokan, hogy rendkívül érzékeny és erősen narcisztikus beállítottságú volt. Gondolom, jórészt ebből is fakadtak a nagy összeveszések, kiátkozások, kiebrudalások, mivel úgy érezte, hogy nem fogadják el feltétel nélkül azt, amit képviselt. Egy példa a '80-as évekből: kitűnő francia-algériai kolléganőmet és barátomat, Fanny Colonnát például elég brutálisan kiutasították az intézetből, miután elkövette azt a hibát, hogy írt egy kritikát az algériai tárgyú *Le déracinement*-nal (Az elgyökértelenedés) kapcsolatban, amit Bourdieu Abdelmalek Sayad berber-algériai kollégánkkal közösen publikált. Fanny azt állította, hogy az algériai szabadságharc alatt szó sem volt a kényszerből áttelepítettek elgyökértelenedéséről. Az ugyan igaz, hogy a szegény berbereket sokszor átcsupolták egy város szélére, hogy a francia hatóságok szeme előtt legyenek, de Fanny szerint az alapvető falusi viszonyok és mikroszociológiai struktúrák ebben az új közegben is fennmaradtak. Úgy látszik, ezen Bourdieu rettentően fölháborodott. Én egy szobában dolgoztam Fannyval. Egyszer csak bejött Grignon, és azt mondta, hogy olyanokat, akik így viselkednek, nem tudják befogadni a *Centre*-ban, tehát tessék távozni! Ez egyértelmű sztálinista lépés volt. Ezt meg is mondtam Bourdieu-nek, de sajnos csak később, és ő azt válaszolta, hogy „miért nem szolt akkor”? Ha szoltam volna, akkor persze elképzelhető, hogy engem is kitesznek.

H. M.: *És hova ment Fanny?*

K. V.: Egy pár nap múlva kikísértem őt a lifthez – elég látványosan, hogy mindenki lássa. Aztán minden nehézség nélkül talált magának egy befogadó CNRS-intézményt. Tudtommal ő Bourdieu-vel készítette mindkét doktorátusát, és később is algériai témákon dolgozott tovább.

H. M.: *Azt is írod az önéletrajzi szövegedben (Karády 2020: 20), hogy ezek a kollégák szolgálatkész normalienek voltak, anélkül, hogy ténylegesen is mind normalienek lettek volna. Kik voltak ezek? Honnan jöttek?*

K. V.: Luc Boltanski, Claude Grignon és Monique de Saint-Martin nem, viszont Bourdieu, Robert Castel, Jean-Claude Chamboredon és Jean Claude Passeron a Normale-on szereztek filozófiából tanári diplomát (*agrégation*). Ez megmutatkozott abban is, hogy kívül volt Bourdieu tegező viszonyban. Tudtommal csak azokkal, akikkel a *Normale* szokásjoga szerint ez kötelező volt, tehát akik ott közeli évfolyamokra jártak. Gyakorlatilag mással nem is tegeződött. Nagyon komolyan betartotta ezeket a szabályokat. A csoporton belül sem tegeződött mindenki az idősebbekkel vagy a nőekkel. A keresztnéven szólítás sem volt általános. Engem például szinte mindenki a vezetéknevemmel szólított, ritkán Viktorinak. Mindez megfelelt a Bourdieu diktálta szabályrendnek, amelyben minden részlet számított, mégpedig egyfajta „túlinterpretált” módon. Emlékszem, egyszer egy szeminárium után valamelyik kutatási tervéről beszélgettünk, talán a fotózással kapcsolatos kutatásról, és én belekotyogtam, mondván, hogy ezek részletkérdések. Erre keményen odaszólt nekem, hogy „*Karády, il n'y a pas de détails!*” (Karády, semmi sem részletkérdés!).

H. M.: *Térjünk vissza még arra, mivel nem értem pontosan: mit jelent az, hogy „szolgálatkész normalien”?*

K. V.: Ez az én minősítesem. A szolgálatkész azt jelenti, hogy Bourdieu szellemében kellett dolgozni, mivel ő az abszolút tekintély. A *normalien* pedig azt jelenti, hogy a legmagasabb igénynek megfelelő minősége legyen annak, amit az ember produkál. Nehéz volt ehhez alkalmazkodni, mert én tényleg kulturálisan és előképzettségem szerint is *outsider* voltam, hiszen nem volt semmiféle filozófiai képzettségem, és nem tudtam spontán módon jól írni. Minden mondatot kétszer át kellett írnom, és át kellett olvasnom, hogy ne legyen túl sablonos vagy – *horribile dictu* – nyelvi hibával terhelt. Azért ez nagy teher volt, és ezért is nagyon tiszteltem Aront, hogy ő – talán egyedül – meg is értette nehézségeimet. Egyszer, amikor kifakadtam előtte, hogy milyen nehezen megy az írás, azzal válaszolt, szó szerint: „Nehogy azt higgye, hogy én nem ismertem az üres laptól való szorongást!” (*l'angoisse de la page blanche*). Ez engem megdöbentett, és meg is hatott, mert Aron már harminc egynéhány évesen nagydoktor volt, sokat publikált, és közismerten nagyon könnyen és hetente írt egy kisebb-nagyobb aktuálpolitikai tárgyú cikket a konzervatív liberális napilapba, a *Le Figaró*-ba. Majdhogynem megrázó szolidaritási gesztusnak éreztem megjegyzését.

H. M.: *Hogy lehetett bekerülni ebbe a társaságba? Volt valami előfeltétel, sajátos pályáiv, kvalitás, elköteleződés vagy habituális elem, ami számított?*

K. V.: Mindegyikük nagyon jótollú, tehetséges ember volt, és általában jártak Bourdieu-höz szemináriumra vagy írtak valamit, amire ő fölfigyelt. Hihetetlen nyitott volt az eredetiségre, mint azt te is tapasztalhattad, amikor mintegy az utcáról, jelentkezétnél nála. Az *École normale*-on elég korán, már a '70-es években volt egy szemináriuma. Egyébként neki már a kezdet kezdetétől legalább annyi ellensége volt, mint hódolója és csodálója. Úgyhogy ha valakit támogatott, az nem volt mindig előny. De visszatérve a kérdésre: azt hiszem, az emberek kiválasztása nagyon informálisan és személyesen történt. Az Aron által fölvetett közül rajtam kívül senki nem került át a Bourdieu-féle belső körbe. Én egyébként három évig, '65 június 1-től '68 június 1-ig voltam formálisan Aron asszisztense, és utána kerültem kutatói státuszba a CNRS-ben. Azt, hogy befogadást nyertem a csoportba, talán főként annak a körülménynek lehetett tulajdonítani, hogy én szerkesztettem a háromkötetes, komoly visszhangot keltett Mauss-életműsorozatot. A másik körülmény az lehetett, hogy valamiképpen mégis láttak bennem fantáziát. Nem tudom, hogy honnan, mert semmi komolyat nem publikáltam addig, legfeljebb kis recenziókat szociológiai- és történész-lapokban. Az a tény, hogy Keletről jött politikai menekült voltam, sőt még a nekem tulajdonított nyelvtudás is inkább gyanakvást kelthetett ebben a közegben. Igaz, xenofób megjegyzéssel (egy fiatalabb pályatárs részéről) csak egyszer, sokkal később találkoztam. Aron ajánlása is inkább kontraproduktív lehetett. Ő akkor még – igazoltan – a kommunisták által dominált balos értelmiségi *establishment* fekete bárányaként létezett. Viszont, ha a Bourdieu-körbe nem is, a CNRS-be biztosan Aron támogatása juttatott be. A CNRS ugyan egy nagy állami intézmény volt, de mivel messzemenően a szakmai szektorok önszerveződésén alapult, igencsak számított a bekerülésnél, hogy a társadalomtudományokban különösen erős volt a balos többség. Aron tekintélye ezt azonban ellensúlyozni tudta.

H. M.: *És miből származott Bourdieu karizmája vagy charme-ja? Milyen volt a 35-40 éves Bourdieu? Hogyan láttátok őt?*

K. V.: Ő fiatal zseniként volt elkönyvelve, első publikációi Algériáról s főképp az elitképzésről (a „reprodukciónál”) komoly sajtóvisszhangot keltettek. Ez a zsenialitás gyorsan ki is derült, ha az ember hallgatta egy félórát. Ebben volt egy műveltségtényező, tehát mindent ismert, olyat is, amit én soha nem tudtam, tehát abszolút átlátta az egész szociológiát, ami közelről vagy távolról fontos volt, mindent, ami létezett. De ez melléktényező volt. Inkább az volt a lényeg, hogy mindenről komoly, erőteljesen és eredetien konstruált, tételes véleményt volt képes alkotni. Sok szempontból eléggé manifeszt módon volt zseniális. Amikor beszélt vele az ember, az volt az érzése, hogy a fejében három fordulatot vesz minden, sokszorosan meg-gondolja és túlinterpertálja a dolgokat, és amikor kifejtett egy pozitív összefüggést vagy tételt, rögtön megfejtelte minősítő és módosító pontosításokkal. Látványosan kreatív, integráló személyiség volt, akiben, azt hiszem, sok kortárs korán meglátta a nagy alkotó egyéniséget, nők és férfiak egyaránt, de a nők persze másként is. Otthonában minden jel szerint teljes volt a férfiuralom. Arra pontosan emlékszem, hogy ahányszor felhívtam, és a felesége, Marie-Claire vette föl a telefont, és én próbáltam egyfajta közép-európai módon kedveskedni, hogy hát miként vannak, hogy mennek a dolgok a gyerekekkel, satöbbi, ő csak annyit mondott, hogy „*Je vous passe Pierre*” (adom Pierre-t).

H. M.: *Térjünk vissza '68-hoz és ahhoz, ahog Arontól elhatárolódott ez a társaság!*

K. V.: Hát, ez egy bolsevik mintára szervezett *fronde* (lázadás) volt. A munkahipotézisem az, hogy minden részletét Bourdieu szervezte, anélkül, hogy ezt nyilvánossá tette vagy vállalta volna.

H. M.: *Amikor Fanny Colonnát eltávolították, ott is Bourdieu lehetett a háttérben?*

K. V.: Persze, egészen biztos! Hogy kit fogadnak be vagy kit tesznek ki, az az ő diszkrecionális hatalmában állt, ez egyértelmű, de a végrehajtást stratégiai okokból inkább másoknak delegálta. Aron 1968. május 20-án tett közzé a sajtóban egy körlevelet, amelyben azt írta, hogy a jóérsésű és normális franciáknak és értelmiségieknek tenniük kell valamit ez ellen az örülség ellen. Ebben én teljesen egyetértettem vele, mert én is örülségnek tartottam, ahogy ezek a fiúk barikádokat emeltek és forradalmat játszottak. Ez egy futurista helyzet volt, és Aron szerintem kiválóan meg is ragadta ezt a „*l'introuvable révolution*” (a föllelhetetlen forradalom) fogalmával, ami az év őszén kiadott könyvének a címe volt. Egy forradalomnak ugyanis vannak célkitűzései, esetenként rétegspecifikus követelése is valamiféle társadalomterve. Ennek viszont az volt a zászlóján, hogy „tilos tiltani”, meg egyéb ilyen vicces szituacionista hülyeségek. Ez egy értelmiségi köklerség volt, a magas filozófiai gondolkodás látszatát kelve. Tehát részben az antikapitalista vicckultúrának, részben pedig egy elmélyültebb reflexiónak volt része, ami a modern fogyasztói kapitalizmust igyekezett leleplezni. Ez utóbbiban persze voltak fontos és valódi elemek – Adorno és a Frankfurter Iskola ugyanebben utazott, csak hát ők ezt komolyan csinálták. De a francia 1968-ban sok volt a *persiflage*, a gúny, túl hangsúlyosan jelent meg a politikai vicckultúra formavilága. És persze a magamfajta *métèque* („piszkos idegen”) is lelkendezett legbelül, amikor az egyik francia miniszter buta megjegyzésére

diáktömegek harsogták a párizsi utcákon, hogy „*nous sommes tous des Juifs allemands*” (mindannyian német zsidók vagyunk). Viszont amikor már barikádokat emeltek, és autók százait gyújtották föl, elfoglalták, és válogatott ocsmányságokkal firkálták tele a *Sorbonne*, az *École normale* és más tiszteletreméltó épületek falait, az számomra kollektív őrjöngésnek tűnt. Teljesen egyetértettem Aronnal, aki azt mondta nemes egyszerűséggel, hogy: „*Que devient la France?*” (Mi lesz így Franciaországból?). És hát ez egy nagyon mély mondat volt, mert ennek nyilvánvalóan semmifajta perspektívája nem volt: nem volt forradalom, hanem egy olyan rendszerellenes szimbolikus erőpróba, aminek semmifajta konkrét kimenetele nem lehetett, kivéve egy régóta sokak által követelt egyetemi reformot. Ez kései kamasz fiatalok lázadása volt a szülői meg tekintélyelvű társadalmi *establishment*ekkel szemben, néhány remekül hangzó anarchista jelszóval, csak hát az, hogy „tilos tiltani”, nem része semmilyen valódi társadalomtervnek.

H. M.: *Hogy viszonyult ehhez Bourdieu, ez a közeg, és ebben a viszonylatrendszerben hogyan történt Aron megpuccsolása?*

K. V.: Bourdieu átláthatta, ez egy kiváló alkalom arra, hogy ő mint egy nem kommunista, de balos érzelmű aktivista az egyetemi piacon kikerüljön az Aronnal való kompromittáló kapcsolatból. Ugyanakkor, szemben Touraine-nel vagy Foucault-val, ő nem állt ki a barikádokra. (Foucault nekem mindig kissé holdkórosnak tűnt, sokszor lehetett látni a Nemzeti Könyvtár kutatóknak fenntartott félkörös részlegében, szemben a nagy olvasóteremmel). Viszont itt volt a lehetőség, hogy most önállósodjon, saját intézetet alapítson. Annál is inkább, mivel akkoriban már volt akkora tekintélye, hogy ha a CNRS-nek azt mondta, hogy önálló intézetet akar, akkor a CNRS azt elfogadta. A pénz nem játszott szerepet, merthogy ezeknek az intézeteknek az állami dotációja minimális volt. Hozzáteszem: a kutatók is elég szerény fizetést kaptak. A *Centre*-ban nem is tartották meg a pénzügyekben is döntő intézeti gyűléseket, mivel Bourdieu szerint ilyen jelentéktelen büdzsére nem érdemes időt pazarolni.

H. M.: *És akkor miből kutattatok? Miből lehetett interjúzni? Miből lehetett adatokat földolgozni? Hogyan lehetett terepre utazni?*

K. V.: Minimális költségbe kerültek ezek. Meg hát voltak külön büdzsék, illetve néha voltak külön megbízások. Például a fotóról szóló könyvet, az *Un art moyen*-t a KODAK-gyár rendelte meg. Tudom, mert ott voltam a könyvbemutatón, ahová eljött a gyár vezetősége, és nagyon elegáns volt az egész, finom svédasztallal, satöbbi. De ezek csak ritka alkalmi pénzek voltak. Aztán persze később Bourdieu már nagyobb büdzsék fölött is rendelkezett. Az 1970-es évektől a francia állam is elkezdte a projekt-alapú kutatás-finanszírozást. Tehát ez volt az egyik dolog. A másik pedig, hogy érzelmileg nagyon balos volt, és amikor kitért ez a 68-as kollektív őrjöngés – Durkheim ezt „*effervescence collective*”-nek hívta volna –, akkor azt mondta, hogy próbáljunk hasznos felvilágosító funkciót betölteni. Nem volt szó arról, hogy menjünk a barikádokra, de az oktatási rendszer kritikusaként az volt az álláspontja, hogy mi szimpatizálunk a diákokkal, és úgy támogatjuk őket, hogy anyagot szolgáltatunk az elkerülhetetlen egyetemi reformhoz. És akkor júniusban megírták az Aron-ellenes petíciót, amire én azt mondtam, hogy hát szó sem lehet róla, hogy egy ilyen aláírjak. De ők mindenkivel aláírták, ilyen sztálinista módon, hogy elvtársak, most mindenki szavazzon!

És mindenki szavazott is, ahogy kellett, szerény kivétellel. Hivatalosan azon háborogtak, hogy az intézet feje az intézet presztízsét és helyiségeit a diákmozgalom elleni föllépésre használja. Tehát tulajdonképpen Bourdieu részéről ez egy ügyes húzás volt, mivel több legyet ütött egy csapásra, nagyon jó taktikai érzékkel.

H. M.: *És te voltál egyedül, aki kiállt Aron mellett. Erre mi volt a reakciónk?*

K. V.: Nem volt semmi nyilvános reakció, kivéve a hallgatóságos elítélést a székhelyünk melletti kávéházban, ahol a jelenet lezajlott. Engem pedig júliusban kineveztek a CNRS-be önálló kutatónak.

H. M.: *Ezt kinek vagy minek köszönheted?*

K. V.: Mindkettőjüknek. Gondolom, Aronnak főképpen, mert ő volt inkább hatalmi pozícióban.

H. M.: *És Aron nem csábított téged, hogy menjél vele?*

K. V.: Nem, abszolút senki nem csábított sehova. A fejem fölött döntötték el, hogy a Bourdieu-csoportban maradok.

H. M.: *De mehetnél volna Aronhoz is az új kutatócsoportjába?*

K. V.: Igen, de föl sem merült a kérdés. Úgy maradtam Bourdieu-éknél, hogy erről senki előre nem mondott nekem semmit. Aron elköltözött egy másik irodába, de én továbbra is jártam az ő szemináriumára egy ideig, aztán amikor a gyerekeimet kellett őrizni, akkor már nem tudtam járni. Annak, hogy Bourdieu csoportjában maradtam, nyilván az volt az oka – remélhetőleg csak az egyik oka –, hogy a tervezett három Mauss-kötetből 1968-ban még csak egyetlen egy jelent meg.

H. M.: *És mi volt a másik oka?*

K. V.: Hát, remélem az, hogy valami potenciált látott bennem. Megvallom, sajnáltam Aront, mert nagyon szimpatizáltam vele, közel éreztem magamhoz érzelmileg és sok egyéb szempontból. Nagy élmény volt vele beszélgetni. Ugyanakkor az ő témavilága nem igazán érdekelt. Egyszer, botor módon, egy összejövetel utáni beszélgetésben azt találtam mondani, hogy igazán csak elmélyült részlettanulmányokat kell írni egy témáról, s utána a nagy szintézist. Erre Aron finom iróniával azt kérdezte, hogy ezek szerint megtiltanám neki azt, amit ő csinál. („*Vous voulez m'interdire de travailler?*”) Mindenesetre egyértelmű volt, hogy amit Bourdieu képviselt, az engem jobban érdekel. Annál is inkább, mert még mielőtt befejeztem volna a Mauss-kiadást, és elkezdtem volna a Durkheim-kiadást, Bourdieu külön felkérésére összeállítottam egy kis Halbwachs-kötetet is, plusz elkezdtem egy gigantikus munkát, ami végül kudarcba fulladt, mert nem kaptam elég támogatást az adatbankom feldolgozásához. Egy lehetőleg teljes prozopográfiai felmérésbe fogtam a francia bölcsész elitről, mégpedig egységesített életrajzi szempontok szerint. Nemrég hallottam, hogy valaki akar egy hasonló

dolgot csinálni a bölcsészdoktorokról Napóleontól a második világháborúig. Írt is nekem, én meg visszaírtam, hogy hát nekem ezek az anyagok már régóta megvannak.

H. M.: *És hol vannak?*

K. V.: A francia Nemzeti Levéltár pincéjében, földolgozatlanul. Szóval úgy látszik, Bourdieu valami fantáziát látott bennem. A maga módján mindig nagyon számító volt, és akibe investált, abba túlinvestált. Állandó dolog volt, hogy szuperlatívuszokban beszélt befogadott munkatársairól, hogy támogassa őket, néha akkor is – ezt magam is megéltem – amikor ez nem volt indokolt. Egyéni narcizmusát mintegy kiterjesztette a hozzá közelállókra is.

H. M.: *Szerinted ő benned mit látott?*

K. V.: Tudta, amiért szerintem a többiek utáltak, hogy olvasok angolul meg németül, miközben közülük senki nem tudott aktív módon semmilyen nyelvet. Angolul azért később mindenki megtanult valamelyest olvasni. A CEU-ban később igyekeztem korábbi kollégáim közül többeket meghívni az általam rendezett összejövetelekre, de ez ritkán sikerült, mert nyelvileg nem voltak felkészülve. Bourdieu szükség esetén előadott angolul, és úgy hallottam, hogy a maga korlátozott angolságával szóbelileg is „el tudta adni magát”. Pedig igazán csak franciául volt önmaga. Ha lehetett, külföldi partnereivel is franciául értekezett. Emlékszem, egyszer külön megkért, hogy kísérem el egy vacsorára Eric Hobsbawm-mal, hogy ne neki kelljen a neves partnert szóval tartania.

H. M.: *Kinek a döntése volt, Bourdieu-nek vagy Aronnak, hogy rád bízzák a Mauss-kötet szerkesztését?*

K. V.: Azt hiszem, mind a kettőnek.

H. M.: *Elég furcsa dolog, hogy egy nagy, francia, klasszikus alapító atyát egy kelet-európai „gyüttmentre” bíznak. Vajon miért?*

K. V.: Igazán nekem sincs magyarázatom. Lehet, hogy egymás között megbeszélték, hogy a Karády erre jó lesz, merthogy a Durkheim-követők is többet foglalkoztak a német és az angol szakirodalommal, mint a franciával. Ezt én statisztikailag többször is bizonyítottam. A kortárs franciák kevésbé érdekelték őket, mint az angolszászok és a németek. Az *Année sociologique* évfolyamaiban kétszer annyi recenzió van angol és német szerzőkről, mint franciákról. A franciák 25-30%-ot képviselnek, az angolok 30-35-öt, a németek még többet – Durkheim életében és utána is. Egyértelmű, hogy a Comte-féle kezdetek után erősen német orientáltságú volt az induló francia szociológia, ahogy a századfordulás filozófiában és pszichológiában is volt egy erős német hatás. Egyébként sok furcsa dolog van itt. Például Max Weber nem jelenik meg az *Année*-ban, a felesége, Marianne viszont igen. Pedig tudtak Weberről, Mauss járt is nála Heidelbergben, és látta, hogy Webernél ott volt az *Année* sorozata a polcon. Tehát egyrészt nagyon figyeltek egymásra, másrészt vannak ilyen különös lyukak. De ez más téma... A Mauss-ügyben Bourdieu számára talán még az is szempont lehetett, hogy ne az egyik neves tanítvány vegye kezébe a dolgot, aki ezt saját fényezésére

használhatná, anélkül, hogy beletenné azt a meglehetősen nehéz, többéves munkát, ami tölem mint neofitától elvárható volt. Lévi-Strauss már korábban kiadta egy nagy előszóval az őt érdeklő legfontosabb antropológiai tanulmányokat Mausstól. Úgy gondolom, hogy történelmi érdeklődése rajtam kívül nemigen volt senkinek a *Centre*-ban az 1960-as években – persze Aronon kívül.

H. M.: *Milyen volt Bourdieu mint az Actes főszerkesztője? Mennyire lehetett beleszólni a szerkesztésbe, és mennyire volt ő nyitott a nem szorosan a saját paradigmájába tartozó témák iránt? Minek számított az ő szemében az Actes?*

K. V.: Nyilván zászlóshajó-funkciója volt, de megvallom – és ez egy tökéletes objektivációja a teljes *outsiderségemnek* –, én úgy tudtam meg, hogy van *Actes*, hogy megláttam az első példányt. Boltanskival, Chamboredonnal és Grignonnal, három-négy emberrel ezt a lapot úgy hozták létre, hogy előzetesen nem tudtam róla semmit. Kezdetben a folyóiratnak volt egyfajta provokatív vicclap jellege. A formátum, a nagybetűk, a kisbetűk, a képek. Amikor már egy-két éve létezett az *Actes*, akkor egyszer megkérdeztem Boltanskit, hogy nem érdekelne-e őket néhány ismeretlen Durkheim-levél közlése. Erre ő azt mondta, hogy nem, ilyen hagyományos anyag nem fér bele a lapba. Szóval nekik volt bizonyos avantgárd elkötelezettségük, és semmi klasszikus szociológiatörténeti dimenzió nem érdekelte őket. De volt egy objektív probléma is: én későn érő kutató voltam, aminek objektív oka volt, hogy félttem minden publikációtól, mivel tudtam, hogy mi hiányzik az én kulturális poggyászból. És hát sokáig nagyon kevés publikálható anyagom volt. Paradox módon, az első publikációm akkor jelent meg az *Actes*-ban, ha jól emlékszem, 1978-ban, amikor Kemény Pista kijött. Őt különböző formákban – konkrétan anyagilag is – támogattam már Magyarországon, és próbáltam támogatni Párizsban is (többek között otthoni forrásainak a francia követség segítségével szervezett kiszállítással). Azt is elértem, hogy a Bourdieu-csoportba fogadják be mint külső munkatársat, íróasztalt biztosítva neki saját irodámban. Sajnos ez utólag rossz döntésnek bizonyult, mert Pista minderre nem tudott megfelelően reagálni. Mindenesetre első két nagyobb zsidó témájú cikkemet vele írtam az *Actes*-ba, mégpedig a *numerus clausus* előzményeiről és közvetlen, két világháborúbeli következményeiről. És aztán a '80-as évektől – utólag, kívülről tudtam meg – én lettem az *Actes*-ban a legtöbbet publikáló szerző Bourdieu után.

H. M.: *Ez hogy lehetett?*

K. V.: Utólag úgy értelmezem, hogy '82-83 felé, amikor már mindenki elment a törzstagságból, hirtelen nagyobb szükség lett rám. Boltanski is elment, Grignon is, Chamboredon már '78 táján távozott – persze ezekről is csak utólag szereztem tudomást. Mondjuk Boltanskiról éppenséggel tudtam, mert formálisan vele mentem '80 táján, amikor ő egy külön csoportot alapított, de egy idő után Bourdieu szólt, hogy logikusabb, ha visszajövök a *Centre*-ba. Tehát részemről ez nem volt szakítás, bár Boltanskiék oldalán az intézményes elkülönülést, mint kiderült, szakításnak tekintették a bourdieu-izmussal. Én viszont abszolút nem éreztem semmi ilyesmit, merthogy nem volt hasonlóan intim szellemi elkötelezettségem Bourdieu iránt. Egyszerűen más dolgokkal foglalkoztam, s egyre inkább magyar témákkal.

H. M.: *És ha egy publikációt meg akartál jelentetni az Actes-ban, akkor ebben Bourdieu-nek mi volt a szerepe?*

K. V.: Ez gyakorlatilag mindig úgy történt, hogy nem én akartam megjelentetni egy-egy publikációt. Ő az *Actes* számaint úgy szervezte, hogy a szemináriumain vagy a csoportgyűléseinken azt mondta, hogy tervezünk egy számot a családról, a szexualitásról, a fociról, a társadalmi egyenlőtlenségekről vagy a szegénységről, *whatever*. A '80-as évek közepétől nekem már annyi publikálatlan anyagom gyűlt össze a francia egyetemtörténet és a szociológiai iskola mellett magyar társadalomtörténeti témákban, hogy tulajdonképpen sokféléről tudtam írni. Tudniillik mindig az volt az én – nagyon improduktív – kutatási stratégiám, hogy ami érdekes anyagot, forrást találtam, azt azonnal rögzítettem, begyűjtöttem, de csak azért, hogy meglegyen, és aztán beletettem egy dossziéba, hogy valamikor földolgozom. Még ma is egy csomó olyan dossziém van, amit azért őrizgetek, hogy majd egyszer visszatérek a témára.

Itt érdemes talán szót ejteni az *Actes* szerkesztéséről. Nem volt kinevezett szerkesztői bizottság, legalábbis sokáig. Amikor ezt kívülről fölhánytorgatták, akkor megjelent a folyóirat belső oldalán egy sebtében összeállított szerkesztői lista a kortárs társadalomtudományok nemzetközileg legismertebb neveivel. A számokat néha *ad hoc* szerkesztők állították össze, és gondozták – mint én az antiszemitizmus számot. Több számmal (talán egy évre) előre be voltak tervezve a fő témák, mivel minden szám alapján tematikus fókuszú volt. Ezekről szó volt a néhanapján összehívott intézeti összejöveteleken vagy a szemináriumokon. Aki akart, a megadott határidőre beküldött egy anyagot, ami lehetett tanulmány, rövid jegyzet, történelmi dokumentum vagy egyéb jellegű írás, különösebb terjedelmi vagy tartalmi megkötés nélkül. Irodalomjegyzéket sem kellett föltétlenül hozzáfűzni, és a kutatás előzményeinek bemutatása sem volt elvárt. Valóban „kutatási aktusokról” volt szó, mégpedig minél eredetibbekről. Ugyanabban a számban előfordulhatott kvantifikált szociológiai mélyfúrás, tisztán elméleti reflexió, etnológiai esetmegfigyelés, történelmi esszé, szociográfiai élménybeszámoló, és így tovább. Az *Actes* ugyanis – másképp, de ugyanolyan mértékben mint Durkheim *Année sociologique*-ja – semmiféle szakmai korlátot nem ismert. Amennyire tudom, minden közlésről Bourdieu döntött.

H. M. *És ő mennyire szólt bele a cikkek tartalmába, szerkezetébe?*

K. V.: Semennyire. Soha semmi ilyen nem volt!

H. M.: *Nem volt olyan, hogy ezt írd át, vagy ezt részletesebben fejtsd ki? Nem is emlékszel olyanra, hogy esetleg visszaadott volna vagy átírássra javasolt volna valamit?*

K. V.: Nem, nem tudok ilyenről. Azt nem tudom, hogy a többiekkel hogy volt ez. De azt tudom, hogy ha én adtam neki egy cikket, azt mindig elfogadta. Néha előfordult az is, hogy fölkért egy szám szerkesztésére. Ilyen volt például a Durkheim-szám. Kivételes volt, hogy én javasoltam, hogy legyen egy antiszemitizmus szám. Kovács Andrisékkal írtuk ezt a sárga könyvet 1983-ban (Kende 1984), az első nagyobb anyagot a '45 utáni zsidóságról. Tudtam, hogy abban akadnak további kifejtendő, érdekes dolgok.

H. M.: *És ezeket Bourdieu elolvasta? Reflektált ezekre az anyagokra?*

K.V.: Nem tudom, de gondolom, hogy mindent elolvasott, legalább „átlósan”, ahogy ő mondta (*en diagonale*). Nekem van ezzel kapcsolatban egy munkahipotézisem. Amikor a csoport törzsgárdája szétszéledt, jöttek a fiatalabbak: Patrick Champagne, Rémi Lenoir, Gisèle Sapiro vagy kültagként Christophe Charle és Louis Pinto (aki a mester által is elismerten a legelső fontos elemzését nyújtotta a bourdieu-i életműnek). Gisèle egyébként egész későn jött, már 2000 körül. És miután az alapítók elmentek, kialakult egy hiány. Ez a peszsimista hipotézis. Az optimista pedig az, hogy olyan zseniális cikkeket írtam, hogy azokat (alapos nyelvi revízió után) szó szerint lehetett publikálni. A lényeg, és ezt hangsúlyozottan tudom állítani, hogy Bourdieu érdemben soha nem szólt bele a tanulmányok tartalmába. Viszont ennek volt egy negatív aspektusa is, mégpedig az, hogy publikációimra nem sok visszhangot kaptam. Azt hiszem, a zsidó-kommunista témájú cikkem volt az egyetlen olyan, amire azt mondta, hogy nagyon érdekes, de igazából belső visszajelzések a csoportból, a ritka udvariasságokon kívül, egyáltalán nem jöttek. Kívülről talán több jött. Emlékszem, a kommunista cikk kapcsán egyszer még a *Science Po*-n is tartottam egy szemináriumot, amelyen opponensek is részt vettek.

H. M.: *És miért mentek el az emberek? Miért ment el Boltanski, Grignon, Chamboredon és Passeron?*

K. V.: Nagy kérdés, és megint azt kell mondanom, hogy nem tudom. Boltanski esete a leg-átláthatóbb. Megírta nagydoktori tézisét, ami egy nagyon érdekes munka, egy elég klaszszikus szociológiai tézis az új menedzserekről (Boltanski 1982). És akkor egymás között nyilván volt egy beszélgetés, ahol Boltanski valahogy értésre adta, hogy ő más szellemi vonalon áll. És utána egy-két év alatt meg is írta a *Les économies de la grandeur*-t (Boltanski és Théverot 1987), amit én nem tudtam végigolvasni, egyszerűen nem volt érdekes számomra. Az a könyv már egyértelmű szakítás volt a Bourdieu-iskolával. Volt egy német kollégám, aki egyszer elment Boltanskihoz előadni, és Bourdieu-re hivatkozott, de leintették, hogy ez már *dépassé*, vagyis idejétmúlt dolog. Úgyhogy itt volt egy szellemi szakítás. Ezek nagyon kemény szakítások voltak. Engem talán a marginális pozícióm is megóvott attól, hogy össze lehessen különbözni Bourdieu-vel.

H. M.: *Az ő személyisége mintha fokozatosan átalakult volna a '60-as évektől az ezredfordulóig terjedő évtizedekben. Mintha kissé paranoiddá vált volna. Emellett, ha az életművet olvasom, azt látom, hogy a '80-as, '90-es évektől már nem olyan érdekes, mint korábban volt: egyre inkább megmerevedik, és mintha a saját üdvtana köbevésésén fáradozna, és a tanok terjesztése lenne számára a lényeg.*

K. V.: Részben meg elment egy olyan irányba, amiről Grignon és Passeron írtak is egy könyvet (Grignon és Passeron 1989), ami egyébként egy rettentő rossz könyv, hiába kerestem benne komolyabb érveket. Passeron nemcsak összekülönbözött velem, hanem úgy tűnik, önmérsztő, öndestruktív módon kilépett a termelésből, és sokáig teljesen passzív lett. Egy nagy, elméleti könyvet írt később (Passeron 2006), amit nemrég lefordítottak angolra is, de a Bourdieu-vel való szakítás után tulajdonképpen már keveset hallatott magáról, amennyire tudom.

H. M.: *És hogy alakult a csoport közösségi élete a '60-as évektől az ezredfordulóig?*

K. V.: Ez fokozatosan megszűnt, a '90-es években már nemigen volt ilyen. Ennek részben az volt az oka, hogy Bourdieu irodája akkor már a *Collège de France*-ban volt, a Latin-negyed szívében, s nem nálunk a Raspail körúton, a *Maison des Sciences de l'Homme*-ban. Ide ritkán, egy-egy fél délutánra jött csak át. Évente egyszer-kétszer volt egy csoportgyűlés, de aztán már formálisan sem ő lett a csoport vezetője, mert a CNRS – angolszász mintára – bevezette a kutatóintézetek vezetőinek választását és rotációját.

H. M.: *1970-től a Revue française de sociologie egyik aktív szerkesztője voltál több mint egy évtizedig. Ebből a pozícióból hogy láttad a Bourdieu-iskolát?*

K. V.: A *Revue* szerkesztőségében két tábor volt. Volt egyrészt Chamboredon és én, másrészt még négy másik szerkesztő, akik az alapító s hallgatóságos főszerkesztő Jean Stoetzelhez voltak közel, közöttük Philippe Besnard, aki inkább köztes pozíciót foglalt el. Stoetzel maga ritkán vett részt időszakos összejöveteleinken, amikor a beérkező tanulmányokat tárgyaltuk meg, s szerencsére nem is maradt sokáig, s főképp nem szólt bele döntéseinkbe. Arra azonban mindig módot talált, nyilván valami ellenállhatatlan impulzusnak engedve, hogy belekössön a Bourdieu-csoportba. Szerencsére erre Chamboredon a beavatottak iróniájával mindig megtalálta az adekvát választ anélkül, hogy ez a beállítottság szerint heterogén szerkesztőbizottság munkáját veszélyeztette volna. És amíg nem volt *Actes*, addig Bourdieu is publikált nálunk.

H. M.: *De utána már nem. És mit mondtak róla?*

K. V.: Hát, hogy amit ő csinál, az nem más, mint közhelyek fölturbóztatása, hogy a habitust miért kell új szóval illetni, ezt lehetne egyszerűbben is kifejezni. Szóval egyáltalán nem értették, hogy milyen episztemológiai potenciál van ezekben a fogalmakban. A kulturális legitimitáció és legitimitás, a kulturális tőke és rétegződés, stb. fogalmai szerintem abszolút megkerülhetetlenek ma már, és egyszerűen nem lehet kultúráról gondolkodni úgy, hogy ezeket az ember ne használná. Ezek fontos fogalmak, amelyek jelentőségét az ellentábor nem értette. És soha nem lehetett tudni, hogy mi az elemi irigység, a siker ellenhatása, és mi az intellektuális különbözőség. Mindenesetre tény, hogy nagyon erős volt az ellentábor. Például Boudon egy másik ellenpólust képezett a társadalmi determinációkat elutasító módszertani individualizmus égiske alatt. A magam részéről akárhányszor kezembe vettem Boudont, úgy találtam, tele volt leegyszerűsített banalításokkal. Boudon írt '68-ról egy könyvet, ami egy újságírói maszlag, gyenge általánosítások sora, semmi konkrétum, de tényleg semmi! Legalábbis én nagyon gyengének találtam. Szegény Besnard a halála előtt egy interjút adott – nyilván tudták, hogy nagyon beteg –, és Bourdieu-ről olyanokat mondott, hogy az írásai filozófiai nyelvbe ültetett közhelyek... Én aztán a '80-as években, több mint tíz év után, meguntam a *Revue*-ben ezt a szerkesztői munkát. Elég sok időmet vette el a benyújtott tanulmányok olvasása, kritikája és gondozása, meg ez a fajta hatalomgyakorlás és -kielés nem is érdekelt különösebben. Inkább az egyre dagadó volumenű kutatásaimmal akartam foglalkozni. Ebben az értelemben magamat *tiszta kutató*nak érzem, merthogy engem tényleg csak a kutatás érdekelt.

Az biztos, hogy amilyen gyorsan nőtt Bourdieu hatása a francia szociológusokra, éppúgy erősödött a vele szembeni ellenségesség is. Amikor az egyik fiatal kollégám jelentkezett egy vidéki egyetemi állásra, és megtudták, hogy Bourdieu-tól jött, kinevették. Szóval helyenként tényleg nagyon látványos volt ennek az iskolának a visszautasítása! Ezt én úgy értékeltem mindig, hogy egyszerűen nem értették, hogy a szövegeit olvasni nehéz dolog, és inkább azt mondták, hogy ez nem nekik való vagy nem jó. Persze az is igaz, hogy Bourdieu állandóan provokált, és legtöbbször visszautasított minden vitát. Egyszer Mohammed Cherkaoui, a Boudon-csoportból, írt egy reflexiót az *Actes*-ban megjelent egyik cikk kapcsán, amelyben ténybeli kritikát fogalmazott meg, úgy emlékszem egy matematikai módszertani ihletésű cikkkel kapcsolatban. Ez volt az egyetlen konkrét eset, amiről tudok, hogy Bourdieu föltette a kérdést egy csoportgyűlésen, hogy akkor most mit csináljunk. Én pedig ilyen közép-európai ésszel azt mondtam, hogy mi itt a kérdés, hiszen ha valaki érdemi kritikát fogalmaz meg, akkor természetesen érdemben válaszolni kell rá! A többiek bólogattak, és nem szóltak semmit. Aztán persze nem válaszoltak. Vagy egy másik anekdota, amire konkrétan emlékszem: egyszer szintén egy ilyen többek által írt cikket nézegettünk együtt, amelynek Boltanski volt a fő szerzője. És én egy táblázatra ráböktem, mondván, hogy rosszul van szerkesztve (*assez mal foutu*), merthogy a százalékot másképp kellett volna kiszámolni. Utána Boltanski hetekig nem köszönt vissza, és ha találkoztunk a folyosón – két szobával volt az enyém mellett az irodája –, tüntetőleg elfordította a fejét. Egy másik alkalommal egy osztrák szaklap kért föl, hogy írjak egy cikket az iskolázással foglalkozó tematikus számukba. Meg is írtam, és éppen Bécsben voltam, amikor találkoztam az egyik szerkesztővel, aki mondta, hogy Bourdieu-t is fölkérték, és ő küldött is valamit. Szövegében azonban két tárgyi hibát találtak. Úgyhogy írtak neki, hogy izé-izé, Monsieur Bourdieu, hálával fogadnánk, ha talán kijavítaná a problémás részt. Ő pedig válasz helyett visszavonta a cikkét. Szóval ő nem vitatkozott, volt benne egy paranoidnak tekinthető elzárkózás a kritikákkal szemben.

H. M.: *Ezt én is alá tudom támasztani. Még a kilencvenes években készítettem vele egy interjút a Férfiuralom 1990-es változatáról (Hadas 1994). Aztán amikor 1998-ban kijött ugyanezzel a címmel a könyve is, amit én nagyon problematikusnak tartottam, elküldtem neki írásban néhány kritikus szellemű kérdést, hogy ezekről szeretnék majd vele beszélgetni, de többszöri próbálkozásom ellenére sem kaptam tőle választ. Amikor aztán tíz évvel később a Theory, Culture and Society-ben publikálni akartam a Replikában megjelent interjút – a lap örömmel közölte volna –, váratlanul kaptam egy levelet Featherstone-tól, a TCS főszerkesztőjétől, amit Loic Wacquant küldött neki, hogy a velem készült interjút Bourdieu törölte a publikációs listájából, és hogy én kvázi egy kétes alak vagyok, mert egy nem engedélyezett szöveget akarok publikálni. Utólag a titkárnőjétől megtudtam, hogy Bourdieu egy héttel azután törölte az általam készített korábbi interjút a publikációi közül, hogy megkapta tőlem az új könyvével kapcsolatos kritikus szellemű kérdéseket. Csakhogy erről elfelejtett értesíteni...*

K. V.: Igen, ez egy elég jellemző történet. Boudonnal sem vitatkozott. Tudtommal csak egy jegyzetben utalt arra, hogy jobb volna, ha moziba járna, és nem szociológiával foglalkozna. A témában személyes anekdotám, hogy egy alkalommal, még az 1970-es években, a Durkheim-iskoláról tartottam előadást az *Ecole normale*-ban, és többek között azt mondtam róluk, hogy sokat blöfföltek, a kritikákra nem reagáltak, és úgy léptek föl, mint akik mindent tudnak, a többiek meg semmit, noha még bele sem kezdtek egy-egy téma kutatásába.

Az akkor kezdő történész, Christophe Charle azt súgta nekem utána, hogy komoly visszhangja volt annak, amit mondtam, mivel úgy lehetett kódolni, mintha a Bourdieu-csoportról beszéltem volna. Másik releváns emlékem, még a '70-es évek elejéről, hogy egy szociológia-történész kollégával, Bernard Lécuyer-vel, aki a Boudon-csoportba tartozott, közös publikációt terveztünk, némi CNRS-dotációval. Ő a francia empirikus szociológia 19. századi előzményeiről számolt volna be, én a Durkheim-iskola tevékenységéről. Az én kutatási jelentésem aztán el is készült. A 19. század elején indult a francia nagykapitalizmus, és az Orvosi Akadémia már ekkor megbízott szakembereket – például René Villermét –, hogy közlőről, valódi felmérések tükrében vizsgálják az új ipari proletariátus demográfiáját és életkörülményeit. Éppen Lécuyer-vel beszélgettem az irodámban, amikor váratlanul benézett Bourdieu, de amikor meglátta partneremet, visszahőkölt, és mondta, hogy jó, majd később beszéljünk. Aztán beszélünk is, és rögtön a szememre hányta, hogy olyan emberekkel állok össze, akik a Boudon-iskolába tartoznak. Szóval volt benne egy ilyen merevség, ami egyébként pozitív és negatív formában is megnyilvánult. Egyszer például szólt nekem, hogy egy kanadai kolléga, Marcel Fournier, Mauss-életrajzot akar írni, de ő rögtön közölte vele, hogy ez az én témám, úgyhogy ne foglalkozzon ezzel. Én persze tiltakoztam, hogy hát szó sincs róla, miért ne írna, nincs az, hogy én témám, te témád, ő témája. De Bourdieu úgy gondolta, hogy a témák is le vannak osztva, és hogy az ő táborába tartozók témájába más ne üsse bele az orrát. Szerencsére Fournier sem így gondolta, és egy alapos kötetet írt a francia etnológia alapító mesterének életútjáról. Később egy Durkheim-életrajzot is készített, és kiadta Mauss szétszórt politikai írásait is. Vagyis Bourdieu barátokra és ellenségekre osztotta a világot, amiben a barát szent volt, és néha még a témája is. Lehet ezt paranoidnak minősíteni, de azt hiszem, a korabeli széttöredezett francia szociológiai mező más szektorában is fellelhetők voltak a paranoid hajlamok.

H. M.: *Mennyiben reflektált ő a saját – úgymond – alacsony társadalmi pozíciójára?*

K. V.: Erről beszélt néha, hogy ő nem egy úrifíú, és hogy idegen ebben a világban. Többnyire abban a lenéző kontextusban, amikor Alain Touraine-ról meg Michel Crozier-ről vagy a többiekéről volt szó. Volt benne egy tudatos szolidaritás a szegényekkel, egy megélt balos világszemlélet, amit én csak részben – politikailag pedig alig – osztottam. Persze én is szolidáris vagyok a szegényekkel, és ezt mindig aktívan gyakoroltuk is szükséglet szenvedő barátaink és Veronika, a feleségem afrikai vagy cigány kapcsolatairányában. Azt azonban sohasem éreztem, hogy ez lenne a legnagyobb szociológiai téma – mint ahogy ezt egyébként Andorka Rudi, Kemény Pista vagy – valószínűleg – Ferge Zsuzsa is gondolta. Amikor Bourdieu a *Misère du monde*-ot írta, nekem is szólt, hogy ha van valami anyagom, akkor járuljak hozzá a kötethez. Nekem nem volt semmi ilyen, és különösebben nem is vonzott a dolog, mivel úgy éreztem, hogy ez már el van túlozva, túl van írva. Hát persze, lehet mondani, hogy a szegénység és a nyomor is része a társadalmi valóságnak, de én úgy gondolom, hogy a *Misère du monde* nem egy igazán elmélyült szociológiai elemzés, néhány kitűnő esettanulmány ellenére.

H. M.: *Mégis a legsikeresebb könyve volt...*

K. V.: Hát persze, a nyomor általában a traumaélmény nem csak a szakmabeli szociológusok számára érdekes. Ez tulajdonképp egy örök téma, legalább a 19. század óta, amióta a növekvő

urbanizáció a nincsteleneket egyre nagyobb tömegekben hozza a módos rétegek közelébe. Néha ugyanabban a házban. Én is laktam manzárdszobában, a folyosón egy vízcappal, ahol a lift és a futószőnyeges fölépcső nagypolgári luxuslakásokba vezetett. De én mégis úgy éreztem, hogy ez a Bourdieu-mű egy kicsit önmaga elárulása, egyfajta túltolt miserábilizmus. Viszont az ő nézőpontjából valószínűleg visszatérést jelentett a kezdetekhez, az eredethez. Tehát megengedem, hogy számára ez egy mély élmény lehetett. Mindig is volt benne egy prolik iránti szimpátia, ami együtt járt azzal, hogy utált minden hatalmi *establishmentet*. Szerintem az Aronnal való szakításnak is volt egy olyan motívuma – ezt csak gyanítom, nem tudom konkrétan dokumentálni –, hogy ő alapvetően idegenkedett az adott rendszerbe erősen integrált emberektől. Aron pedig az integrálódott francia zsidó értelmiségi prototípusa volt. Magam is többször hallottam olyan telefonbeszélgetéseit, amelyeket miniszterekkel folytatt. Ő örült annak, ha egy miniszter fölhívta konzultálni, nála megvolt a hivatalosság iránti tisztelet meg a hivatalos elismertetések értékelése. Az akadémiai tagságot is örömmel fogadta. Bourdieu viszont minden ilyenről kifejezetten ózdkodott. Hivatalos elismerésekre sosem pályázott. Talán csak a CNRS aranyérmének átvételekor tett ritka kivételt e téren.

H. M.: *Ő hogyan reflektált a zsidósággal kapcsolatos kutatásaidra?*

K. V.: Egyszer volt erről szó, és ő lelkesen igenelte. Végül is a partikuláris és alkulturális identitásra alapuló csoportok alkotta mező egy nagy bourdieu-i témavilág – a szimbolikus rétegeződés és egyenlőtlenségek körének része. Az a kemény igazság, hogy elég keveset beszéltünk érdemben arról, hogy én mit is csinálok. Egyébként, hiszed, nem hiszed, életem egyik nagy szellemi élménye az volt, amikor fölfedeztem a gazdag magyar forrásokat azokban a témákban, amelyeket Franciaországban kezdtem el kutatni: iskolai egyenlőtlenségek, a kulturális különbségek és konfliktusok szociológiája, a zsidó identitás történelmi rétegei. Ott ugyanis mindegyik nagyon kevés forrás van, pedig Franciaországban is rendkívül érdekes lenne megnézni például a zsidók és protestánsok szerepét a szellemi életben. Csak intuitíve lehet látni, hogy mindkét csoportnak jelentős (a zsidóknak ott is látványos) a túlreprzentáltsága. Valószínűleg ugyanaz a *pattern*, mint Magyarországon, noha a lépték nagyon más. 1871 óta, amikor utoljára kérdeztek rá a vallásra a népszámláláson, lényegében nincs kemény adat ilyenekre, kivéve a Vichy-rezsim korszakát. Én próbáltam nevekkel dolgozni, de kiderült, hogy túl nagy az átfedés az elzász-lotaringiai német és a zsidó nevek között. 1972-ben, amikor először ültem be a KSH könyvtárába, revelációként hatott rám, hogy magyar viszonylatban mennyi vallásspecifikus, regionális, helyi, néha még korcsoportos adat is rendelkezésre áll (jórészt teljesen kihasználatlanul) például az iskolázottságra nézve, de persze sok másra is. Ez fantasztikus élmény volt, és azt hiszem, ennek jelentőségét Bourdieu is tisztán látta. Egyszer beszéltünk is arról, hogy az *Actes*-ban megjelenő számos magyar vonatkozású munkám milyen gazdag statisztikai forrásanyagra támaszkodik.

H. M.: *És nem várta el tőled, hogy több habitust, mezőt meg kulturális legitimitást írjal bele a szövegeidbe?*

K. V.: Abszolút nem kérte számon! Ez engem is meglepett, hiszen életében gyakorlatilag nem utaltam a munkáira, már csak egyfajta tudatos szeméremből sem (Aron munkáira pedig még kevésbé!), bár fogalomkészletét és némely ellesett elméleti intuícióját persze

fölhasználtam. Maga a zsidóság témája megközelíthetetlen az örökölt szimbolikus tőkével való kollektív ellátottság vagy megfosztottság problémájával való szembesülés nélkül. Soha nem tapasztaltam semmifajta kontrollérzést vagy elvárást, hogy idézzem őt. Ha elmentem hozzá konzultálni, akkor főképp azt mondta el, hogy a témát hogyan gondolná továbbfejlesztetni. Amikor etnológiatörténettel foglalkoztam, akkor többször is előfordult, hogy forrásokat ajánlott. Szóval ő abszolút nyitott volt a tanácsadásra, de csak, ha kértezték. Arra már tudtommal nem került sor, hogy ellenőrizze a továbbiakat.

H. M.: *És tudomásod szerint másoktól sem várta el ezt?*

K. V.: Tudtommal nem. Boltanski, amikor megírta a *Les Cadres*-t, nem hiszem, hogy folyamatosan egyeztetett volna vele bármit is. Tény, hogy a *Centre*-ban korlátolt nyilvánosság uralkodott, és sok volt a ki nem mondottság. Alig voltak nyilvános viták. Még olyan sem, mint Magyarországon a disszertációk előzetes intézeti bemutatásakor. A konfliktusok is inkább *post festum* kerültek napvilágra, például akkor, amikor korábbi törzstagok sorra eltűntek – mint például Grignon vagy Chamboredon. Aztán egy csoportos németországi látogatás során (1984-ben) Grignon kissé őrjöngve panaszolta fel, hogy őt Bourdieu mennyire kizsákmányolta. A mesterhez mindegyikünket sajátos viszony kötötte, de egymáshoz már alig-alig kapcsolódtunk. Ezek az emberek hozzám képest mind túl balosok voltak. De ezt én nem éreztem kihívásnak vagy feszültségforrásnak. Nekem is voltak akár balosnak is titulálható szimpátiáim, és a helyzetemmel végül is nem voltam elégedetlen, de igazi barátokat a *Centre*-ban töltött közel negyven év alatt nemigen szereztem. Hogy akkor kivel voltam jóban? Hát, igazából senkivel! Talán mondjuk Philippe Besnard-ral, aki szintén egy *outsider* volt. Ő a Boudon-iskolához tartozott. Úgy idegenedtem el tőle az élete végén – rákos lett, és a kétezres években meghalt –, hogy megkeresett egy általam ismert diák egy szerintem nagyon eredeti témával, és arra kért, hogy legyek a témavezetője. A Bourdieu-iskola szellemi szerkezetét írta volna meg egy szakdolgozatban (*diplôme d'études supérieures*), ami a doktori tézis előkészítésének egy fázisa. Ösztöndíjra lett volna szüksége az EHESS-től (*Ecole des hautes études en sciences sociales*), ahol akkoriban nekem is volt szemináriumom. Mondtam, hogy jó, próbáljuk meg. És a doktori iskola felelősei, köztük Besnard, azt mondták, hogy hát szó sem lehet róla, hogy itt támogatnának egy munkát Bourdieu-ről vagy a Bourdieu-iskoláról. Szegény fiú kétségbe volt esve. Többször is beszélünk telefonon, és meg kellett mondanom, hogy nem tudok érte tenni semmit, merthogy fentebb a témáját vizsgálókték.

Ez jól mutatja azt is, hogy magában az EHESS-ben, Bourdieu pályájának legfőbb fogadó intézményében is milyen ellenséges góccok léteztek. Ami engem illet, ezután megszakítottam Besnard-ral a kapcsolatot, mert úgy gondoltam, hogy ez a viselkedés nem összeegyeztethető az én erkölcsi normáimmal. Emlékszem, Raymond Aron többször is olyan embereket támogatott, akik vagy politikailag nem voltak az ő oldalán, vagy más szempontból álltak távol tőle, de ő mégis úgy gondolta, hogy azoknak is segít, ha módja van rá, akik nem föltétlenül az ő közeli emberei. Én is ezen az állásponton voltam. Talán majd valaki dokumentálja egyszer, hogy amikor Bourdieu a *Collège de France*-ba jelentkezett, akkor Aron mennyire támogatta őt. Lehet, hogy nem nagyon, mert hát ők ugye keményen szakítottak, de azt konkrétan tudom, hogy Aron elment meghallgatni Bourdieu nyitóelőadását a *Collège de France*-ban. Utána egy véletlen találkozáskor olyasmit mondott nekem, hogy Bourdieu a *Leçon sur la leçon*-ban valamiképp istennek tette meg magát és a szociológiáját. Aron az értékeket

becsülte. Bourdieu ellenségei nem ezen az alapon álltak. Emberileg Aron volt hozzám nagyon közel, igazán szerettem őt, amellet, hogy tiszteltem. Francia patrióta létére számomra egy közép-európai típusú liberális humanista volt. Egy européer és egy *Mensch*. Aron az önéletrajzában azt írja, hogy Bourdieu-től várható volt, hogy ennek a korszaknak az egyik nagy alkotó egyénisége legyen, csak hát morálisan nem volt a saját nagysága szintjén. Hát, ez nem volt egy bók! Aron árulásnak élte meg, ami '68-ban történt vele. És ezzel én továbbra is – mindenén túl és mindennek ellenére – egyetérték.

Budapest, 2020. június

Hivatkozott irodalom

- Boltanski, Luc (1982): *Les cadres: la formation d'un groupe social*. Párizs: Editions de Minuit.
- Boltanski, Luc és Laurent Thévenot (1987): *Les économies de la grandeur*. Párizs: PUF, Cahiers du Centre d'études de l'emploi.
- Grignon, Claude és Jean-Claude Passeron (1989): *Le savant et le populaire: misérabilisme et populisme en sociologie et en littérature*. Párizs: Le Seuil.
- Hadas Mikós (1994): Férőfuralom. Hadas Mikós beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Replika* (13–14): 47–53.
- Karády Viktor (2020): *Válogatott történeti szociológiai írások 1. A társadalomtudományokról*. Budapest: Replika-könyvek.
- Kende Péter (szerk.) (1984): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek.

Hadas Mikós

Szociológus, az MTA doktora

Karády Viktor

Társadalomtörténész, szociológus, az MTA külső tagja